

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötan saylarımızda)

XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbiyyat tarixçiliyində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mənşəyinin orta q türk yazılı mətnləri olan Orxon-Yenisey abidələri ilə əlaqəli təqdim edilməsi meyillərini dilə gətirir. Əmin Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabında "Orxon abidələrindəki kitabələrin mövzu etibarilə oğuzlardan bəhs edən" bədii mətnlər kimi nəzərə çarpdırıldığı ("oğuz-türkmən ləhcəsində on iki əsr əvvəlki şəkildə bizə qalan Orxon kitabələrindəki üslub və ifadə olduqca işlənməmiş bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrün ədəbiyyatıdır"), sovet dövründə siyasi-ideoloji baxışlara görə, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mənşəyi, başlanğıcı kimi Orxon-Yenisey kitabələri versiyasının arxa plana keçirildiyi, təcridən unudulduğunu, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı tarixinin orta q türk abidələrindən başlaması fikri nə XX əsrin 70-80-ci illərində yenidən qayıdıldısa da, bu ideyanın dövlət müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra "ədəbiyyat tarixçiliyində elmi prinsip kimi" nəzərə alındığını vurğulayır.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixinin başlanğıc dövrünün ana dilində yazılan ədəbiyyatın meydana çıxması faktoruna istinad edildiyini, bunun uzun dövr ərzində üstünlük qazandığını bildiren İsa Həbibbəyli ədəbiyyatşünaslığ elmində ilk ədəbiyyat tarixi kimi qəbul edilən F.Köçerlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərində ana dilində yaranan ədəbiyyat faktorunun əsas götürülməklə ədəbiyyatımızın M.Füzulidən başlaması fikrinin ("Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıq sevib də ona rövnaq verməyi baş vəzifələrindən biri hesab edirmiş. Və insafən demək olar ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadı olubdur. Əgərçi ondan müəddət türklərin də bəzi mötəbər şairləri olubdur, vəli onun kimi müqəddir və cəm lisanə malik və camli-sürünlü-nəzm və nəsr olmayıbdır") irəli sürüldüyünü qeyd edir.

Anadilli ədəbiyyat prinsipini əsas kimi qəbul etməklə, Yusif Vəzir Cəmzəminlinin Azərbaycan ədəbiyyatını İmadeddin Nəsimidən, İsmayıl Hikmətin İzzəddin Həsənoğludan, Mehmet Fuad Köprülüzadənin isə Qazi Bühranəddindən başlaması məqsəduyğun saydığını qeyd edir. İ.Həbibbəyli ədəbiyyat tarixçiliyində yazılı ədəbiyyatın başlanması mənasında yalnız ana dilində yaranan ədəbiyyat faktorunun əsas kimi qəbul edilməsini dünya elmi fikrində öz isbatını tapmış obyektiv məntiqə uyğun gəlmədiyini bildirir: "Belə ki, Avropa xalqlarının bir çoxunun qədim elmi və ədəbi irsinin latın dilində, əksər Asiya xalqlarının ədəbiyyatının isə ərəb və fars dillərində yaranıb inkişaf etməsi heç də həmin ölkələrin milli ədəbiyyatının olmaması kimi başa düşülmür. Avstriya, İsveç və Holland ədəbiyyatlarının alman dilində yaranması bu xalqların ədəbiyyatının "qədim dövrünün" olmaması demək deyildir. Bir çox xalqların qədim dövrdə əlifbasının olmaması həmin ölkələrdə ana dilində yaranan ədəbiyyatın gecikməsinə öz təsirini göstərmişdir. İctimai-siyasi və dini-herbi amillər də ayrı-ayrı xalqlarda milli dilə deyil, hakim dildə ədəbiyyatların formalaşmasını şərtləndirmişdir".

Ədəbiyyatşünaslığ elmində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı tarixinin Azərbaycanlı müəlliflərin VII əsrdə ərəb dilində yazılmış əsərləri ilə başladığını bildiren elmi mülahizələrin müəyyən yer tutduğunu, "ərəbdilli ədəbiyyatın xilafə-

tin tərkibinə daxil olan bütün xalqlar tərəfindən yaradılması məntiqinə" üstünlük verildiyini, həmin orta q mədəniyyəti ərəyə gətirənlərin arasında Azərbaycanın da özünəməxsus payı və rolu olduğunu söyləyir və fikrini davam etdirərək bildirir ki, bütün bunlara görə orta q dildə yaranan yazılı ədəbiyyatda hər xalqın öz yeri və xidmətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı tarixinin başlanğıc dövrünün, ilkin yazılı mərhələsinin müəyyən olunmasında orta q ədəbiyyatı istinad etmək və bu ümumi mədəniyyətdə xalqın özünəməxsus payını ayırd edərək dəyərləndirmək məqbul elmi prinsip hesab olunur.

Xüsusi dilçi alimlərin Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş tədqiqatlarında orta q türk dili və mədəniyyəti haqqında elmi mülahizələr məntiqi mənada həmin yazılı mətnlərin orta q ümumtürk ədəbiyyatı nümunəsi olduğunu düşünməyə əsas verdiyini, həm də XX əsrin doxsanncı illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığ elmində də ədəbiyyat tarixinin orta q ümumtürk abidələrindən başlamağa dair konseptual təkliflər irəli sürüldüyünü, gəldiyi qənaəti bölüşür: "Bu baxımdan yanaşdıqda qədim dövrün siyasi-herbi və dini-ideoloji şəraiti nəzərə alınmaqla, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı tarixinin Başlanğıc dövrünün orta q mədəniyyətlər və başqa dillər vasitəsilə yaranıb inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək və bunu məqbul hesab etmək olar". Qədim dövr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının aşağıdakı orta q mədəniyyətlərlə birgə yaranıb inkişaf etdiyini yazır:

1. Orta q ümumtürk yazılı mətnləri.
2. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı.
3. Alban şeir nümunəsi.
4. "Avesta".

Başlanğıc mərhələdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq meydana çıxması, şifahi ədəbiyyatımızın da, yazılı bədii təfəkkürümüzün də orta q ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə, birgə formalaşması, qədim dövrlərdə yaranmış folklor nümunələrinin əksəriyyətinin ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatında oxşar variantlarının olması faktlarını əsas tutaraq bildirir ki, "bu, ədəbiyyatın vahid bədii təfəkkür sistemi əsasında yaradıldığını sübut edir.

Ümumtürk yazı mədəniyyətinin və orta q yazılı mətnlərin ən klassik nümunəsinin Orxon-Yenisey kitabələrinin olduğunu xatırladan alim Monqolustandakı Orxon və Sibirdəki Yenisey çayları hövzələrində tapılmış daş üzərindəki yazılı mətnlərdə ifadə olunan müəyyən dəbdəbəli üslub, obrazlı təsvirlər, ritmik ifadə tərzii və sabit leksik tərkib qədim türk dili və ədəbiyyatı ənənələri ilə səsələdiyini bildirir. Türkiyə tədqiqatçıları ("Orxon kitabələrində gördüyümüz kölmələr bugünkü oğuz türkcəsində işlədilan sözlərin köklərini təşkil etdiyi kimi, üsluba hakim olan qrammatika qaydaları da türkcənin əsas qramer qaydalarını etiva etməkdədir" (H.T.Gönenşay, N.S.Banarlı), Azərbaycan dilçi alimlərinin ("qədim türk yazılı abidələrinin dili V-VIII əsr xalq danışığı dilinə əks etdirən ədəbi dildir". Qədim Orxon-Yenisey yazılarının lügət tərkibində olan sözlərin bir qismi müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş olsa da, digər qismi bəzən fonetik dəyişmələrlə, bəzən isə olduğu kimi işlənməkdədir (N.Xudiyev) fikirlərini yada salır.

Ədəbiyyat baxımından da Orxon-Yenisey abidələrinin "ümumtürk xarakteri"

daşması, Türkiyə ədəbiyyat tarixlərində Orxon-Yenisey abidələri, ümumiyyətlə, türklərin qədim dövlətçilik və azadlıq ruhunun bədii ifadəsinin əsəri kimi qiymətləndirildiyi ("Bu yazılarda türk millətinin hürriyyət və istiqlal eşqi, milli həyəcanı, savaşa və dövlət qurmaq qabiliyyəti çox qüvvətli bir ifadə tərzii ilə anladılmışdır" (H.T.Gönenşay, N.S.Banarlı), tanınmış türkoloq F.E.-Korşun Orxon-Yenisey yazılı mətnlərində, ümumiyyətlə, türk xalq şeiri ritminin olduğunu müşahidə etdiyi, İ.V.Steblevanın bu abidələrdən orta q türk tarixi qəhrəmanlıq poemaları kimi söz açdığı, Vəfii Mahir Qocatürk "kiçik bir ədəbi əsər" kimi dəyərləndirdiyi Orxon-Yenisey abidələrindəki "Tonyukuk kitabəsi"nin müəllifi Yolluq Tiginini əski türk abidəsinin müəllifi hesab etdiyi məlumdur.

İsa Həbibbəyli alimlərin Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı haqqında maraqlı fikirlərinə diqqət çəkir: "Tanınmış rus türkoloqu S.E.Malov (1880-1957)

Yenisey məzarüstü yazılı abidələrini "epitafiya" və ya "məzar ədəbiyyatı" adlandırmışdır. V.Jirmunski (1891-1971) Orxon abidələrinin "ayrıca janr" olduğunu qeyd etmişdir. Əhməd Kabacqı "Oğuz Kağan dastanı"nı "əfsanələşdirilmiş tarix" kimi dəyərləndirmişdir. Orta q türk mətnlərinin janrı haqqında yazılardan hər birində bu yazılara bədii forma baxımından fərqli yanaşmaların təzahürü olan bəhs ifadə olunmuşdur. Orxon-Yenisey mətnlərində qeyd olunan bədii formaların müəyyən əlamətləri vardır".

Burada diqqət çəkən əsas cəhət (tədqiqatçılar Orxon-Yenisey abidələrində ədəbiyyat faktı kimi bəhs etmişlər) qeyd edir. Orxon-Yenisey yazılı ədəbiyyat mətnlərinin xarakterində alimlərin "mənzum poetik ünsürlər" in mövcud olduğunu söylədiyini, F.Korşun qənaətinə (Orxon-Yenisey abidələrinin mətnində "vəznli mənzumələrin" olması), Azərbaycan ədəbiyyatşünası Əmin Abidin də Orxon-Yenisey mətnlərində "vəznli nəsr" üslubunu müşahidə etməsi açıqlanır. Əmin Abidin "Gültegin" abidəsindən sitat gətirdiyi aşağıdakı parçada vəznli sərbəst şeirin xüsusiyyətlərinin aydın surətdə diqqət cəlb etdiyini söyləyir:

Buncə bitik bitincə
Gün Təkinin atısı
Yolluq Təkin bitidim.
Yigirmi gün olunub
Bu başqa bu tamğa qop
Yolluq Təkin bitidim.

Şeir parçasından Gülteginin qardaşı Yolluqteginin "Gültegin" abidəsinin müəllifi olduğunu gördüyünü, eyni zamanda "Bilgə Kağan" kitabəsinin də Yolluqtegin tərəfindən bir ay dörd gün ərzində yazıldığını bildiren mənbələrin mövcudluğunu bildirir.

Akademik Tofiq Hacıyevın Orxon-Yenisey abidələrini təşkil edən "Gültegin", "Bilgə Kağan" və "Tonyukuk" kitabələrini bir-birini tamamlayan trilogiya biçimində yazılmış "bədii-sənədli qəhrəmanlıq dastanları" hesab etməsi, Vəli Osmanlının Orxon abidələrinin "daş salınması" olduğu qənaətinə gəlməsini bildiren İsa Həbibbəylinin fikrincə, "Orxon-Yenisey mətnləri sənədli bədii təfəkkürün məhsuludur. Məzarların üzərində bu mətnləri yazanlar həm müəyyən olmuş faktları, hadisələri və şəxsiyyətləri tarixləşdirmiş, həm də baş verən proseslərə özünün hissi və həyəcanlarından doğan obrazlı baxışlarını ifadə etmişlər. Orxon yazıları bir qədər böyük həcmə malik mənsur memuar hekayələrdir. Kiçikhəcmli Yenisey yazıları isə miniatur mənsur şeir təəssüratı yaradır. İdeya-məzmun və dil-üslub etibarilə bir-birinə çox yaxın olan Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin bir yerdə mənsur roman adlandırmaq olar. Böyük rus şairi Mixail Lermontovun (1814-1841) məşhur "Zəmanəmizin qəhrəmanları" əsəri də mənsur roman janrında yazılmışdır. Hətta bir-iki sətirdən ibarət olan Yenisey mətnlərinin bəzilərini "Orxon-Yenisey ədəbiyyatı"nın epigrafı kimi qəbul etmək olar".

Bundan başqa, qədim türk dastan ənənəsində, o cümlədən Azərbaycan epoduna olduğu kimi, Orxon-Yenisey abidələrində də nəzmlə nəsrin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi məqamlarının müşahidə olunduğunu bildiren İsa Həbibbəyli "deməli, ümumtürk ədəbi təfəkkürünün ifadəsi olan Orxon-Yenisey yazılı bədii mətnlərində orta q dastan poetikasının ümumi xüsusiyyətləri mövcuddur" - deyir.

Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Əbülfəz Həlilyev, Nizami Xudiyev, Əbülfəz Rəcəbov, Abbasqulu Məhərrəmov, Əliş Şükürov, Yunis Məmmədov və başqalarının Orxon-Yenisey kitabələrindəki mətnlərdə bədii faktorun olduğunu qeyd etməsi, rus türkoloqları kimi, Azərbaycan alimlərinin də Orxon-Yenisey abidələrində oğuz türklərinin həyatı, məişəti və mübarizəsindən bəhs olunduğu fikrini müdafiə etməkdə mövqeyində dayanmaları, bu kitabələrdə haqqında bəhs olunan qədim Göy Türk dövlətinin Çin səddindən Qara dənizə qədər uzanan böyük əraziləri özündə birləşdirməsi diqqətə çəkilir: "Tonyukuk kitabəsindən aydın görünür ki, Orxon-Yenisey abidələrində "ittifaq-birlik" ideyası, yəni türk millətinin və dövlətinin birliyi fikri təsvir və tərənnüm edilmişdir. Həmin böyük Birlik içərisində oğuz türklərinin qədim məskəni Azərbaycanda özünəməxsus yer tutduğunu üçün ümumtürk Orxon-Yenisey abidəsində xalqımızın da orta q taleyi və ümidləri öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Orxon-Yenisey abidələrində ifadə olunmuş ümumtürk bədii təfəkkürünün formalaşmasında Azərbaycan oğuz-türk düşüncəsi də iştirak edən əsas tərəflərdən biridir. Hətta diqqətə nəzər salınsa, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə Orxon-Yenisey yazılı mətnləri arasında yaxınlıq tapmaq, leksik-sintaktik paralellər aparmaq mümkündür. Bütün bunlara görə, Orxon-Yenisey abidələri həm də qədim dövr Azərbaycan orta q yazılı ədəbiyyatı nümunələri hesab oluna bilər".

(Davamu var)

Gülxani PƏNAH